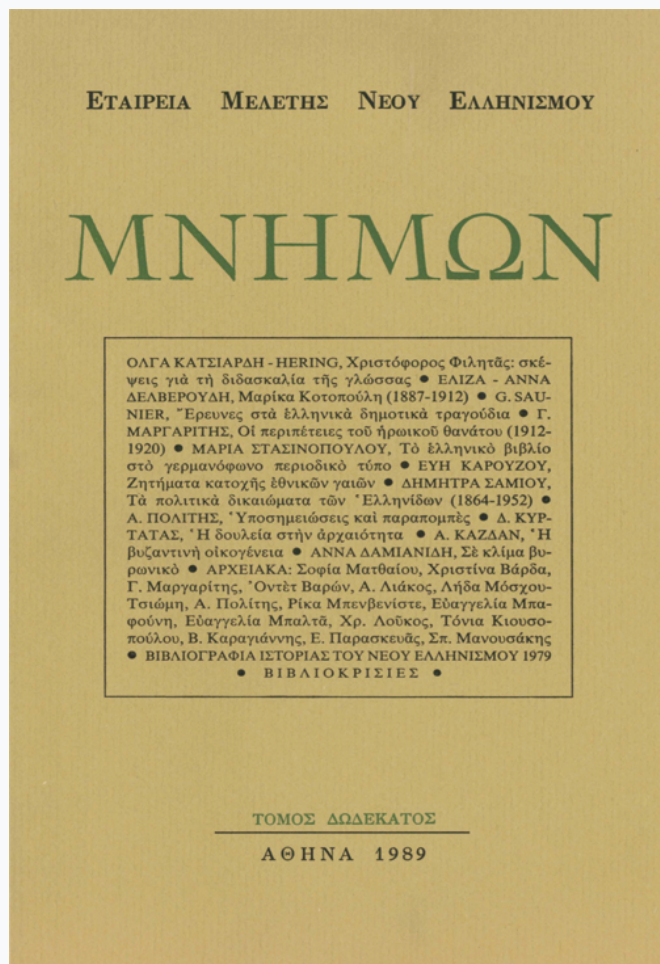

Μνήμων

Τόμ. 12 (1989)

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.412](https://doi.org/10.12681/mnimon.412)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΟΛΙΤΗΣ Α. (1989). ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ. *Μνήμων*, 12, 172-183.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.412>

Άλλωστε, αν η παραχώρηση κάποιου υποτυπώδους εκλογικού δικαιώματος στις γυναίκες το 1930 ήταν αποτέλεσμα της κοινωνικής δυναμικής ενός κινήματος, δε συνέβη το ίδιο και το 1952. Γιατί στις αρχές της δεκαετίας του 1950 δεν υπάρχει πια γυναικείο κίνημα για την ψήφο, αφού οι βασικότεροι συντελεστές του έχουν κυνηγηθεί. Αντίθετα, εκείνη που επείγεται είναι η πολιτική εξουσία.

Όταν το 1952 οι ελληνίδες αποκτούν πλήρη εκλογικά δικαιώματα, το κοινωνικό σύνολο έχει πειστεί πως η κοινωνική θέση των γυναικών δε θα αλλάξει και πως τα πολιτικά δεδομένα δε θα μεταβληθούν ριζικά. Η Ελλάδα θα φαίνεται να εκπληρώνει τις αρχές της δημοκρατίας, έχοντας εκσυγχρονιστεί και εναρμονιστεί με τα δυτικά πρότυπα.

ΔΗΜΗΤΡΑ ΣΑΜΙΟΥ

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

Οι υποσημειώσεις και οι παραπομπές γράφονται για να διαβαστούν. Ας μη θεωρηθεί αυτονόητη ετούτη η πρόταση: ένα υψηλό ποσοστό συγγραφέων, επιμελητών και εκδοτών συμπεριφέρονται εντελώς διαφορετικά — θεωρούν φαίνεται πως οι υποσημειώσεις και οι παραπομπές πρέπει απλώς να υπάρχουν: τις λογαριάζουν είτε σαν ένα οπτικό ποίκιλμα, που μετατρέπει ένα κείμενο από εκλαϊκευτικό σε επιστημονικό, είτε σαν μια ηθική-τους υποχρέωση προς τον μελλοντικό ερευνητή του ίδιου θέματος είτε, τέλος, σαν τον βοηθητικό χώρο όπου στριμώχνουμε ό,τι δεν κατορθώσαμε να βολέψουμε στο κυρίως σώμα.

Συχνά ξεχνάμε ότι το μάτι του αναγνώστη, κάθε φορά που φτάνει σ' ένα δείκτη υποσημείωσης, σκαλώνει: ο νους-του διστάζει, τι να διαλέξει, τη ροή του κειμένου ή το μυστικό που υπόσχεται ο αριθμός; Στη συνάντηση αυτήν κόβεται απότομα ο βηματισμός της ανάγνωσης: ο συγγραφέας λοιπόν θα πρέπει να έχει φροντίσει, να έχει από πριν στοχαστεί, πώς θα γίνει ομαλά η αρμογή κειμένου και παραπομπής, πώς η υποσημείωση θα ταιριάζει στο σώμα. Αλλιώς η εναλλαγή εντυπώσεων κουράζει το μάτι, που θα πει διασπάει την προσοχή του αναγνώστη, τον απωθεί. Στις ακραίες περιπτώσεις —εκείνες με τις αλλεπάλληλες και περιττές παραπομπές— ο αναγνώστης εκνευρίζεται, πηδάει ολόενα και περισσότερο, βιάζεται να ξεμπερδέψει το γρηγορότερο. Το κείμενο που του προσφέρουμε, το πεδίο επαφής-μας μαζί-του, έχει καταστραφεί.

Οι υποσημειώσεις και οι παραπομπές σχολιάζουν. Δηλαδή ο τόνος της ομι-

λίας αλλάζει· ο συγγραφέας είτε επεξηγεί το δικό-του κείμενο είτε παρουσιάζει το υλικό που οδήγησε τη σκέψη-του, είτε, ακόμα, προσθέτει κάποιου άλλου τύπου πληροφορία που κρίνει πως δεν θα έπρεπε να τη στερηθεί ο αναγνώστης. Η τυπογραφική διαφοροποίηση (τα μικρότερα στοιχεία, η υπό-σημείωση), είναι ακριβώς μια τεχνική δυνατότητα να αποδοθεί οπτικά το χαμήλωμα της φωνής, είναι μια μικρή σκηνοθεσία· κάτι που του επιτρέπει, καμιά φορά, και πιο προσωπικούς τόνους.

Στην πηγή ή την βιβλιογραφία παραπέμπουμε βέβαια για να στηρίξουμε τα όσα διατυπώνουμε: «νά πώς είναι τωόντι τα πράγματα». Σίγουρα η σύνδεση με την άμεση μαρτυρία στερεοποιεί τον λόγο-μας· όμως ας μη μας διαφεύγει πως εμείς επιλέξαμε ετούτην ή την άλλη πηγή, εκείνο ή το άλλο βοήθημα. Καθώς φωτίζουμε μια πτυχή, αναγκαστικά κάποιες άλλες σκιάζονται, κι έπειτα, από τη φύση-της, η κάθε πληροφορία αποτελεί συνάρτηση του πληροφορητή. Η παραπομπή γίνεται για να ξέρει ο αναγνώστης ποιος μας έμαθε τα όσα του λέμε κι όχι απλώς για να πειστεί αόριστα πως κάπου στηριζόμαστε. Ούτε είναι η «βιβλιογραφική τεκμηρίωση» που θα στηρίξει από μόνη-της τις απόψεις-μας· το βάσιμό-τους θα αναδειχθεί μονάχα από τη συλλογιστική, από την ορθή επιλογή της πηγής, από την έλλογη χρήση-της.

Ὡστε η συσώρευση όλης της γνωστής βιβλιογραφίας λίγο βοηθάει το κείμενό-μας. Πρακτικά είναι χρήσιμη μονάχα για εκείνους που θα ασχοληθούν με το ίδιο θέμα, δηλαδή για ελάχιστους ανθρώπους· ποιος κανονικός αναγνώστης θα κάτσει να ελέγξει όλες τις πηγές και τα βοηθήματα; Ούτε που αποδεικνύει πως ο συγγραφέας έχει προσωπικά διατρέξει τους τίτλους που παραθέτει, πολύ περισσότερο πως τους έχει υποτάξει. Και ουσιαστικά είναι πολύ πιο γόνιμο, μάλιστα οριοθετεί, ενίοτε ασφαλέστερα το κείμενό-μας, άμα υποδεικνύουμε στον αναγνώστη ποια στάθηκε η δική-μας πηγή: βλέπουμε τον Παπαδιαμάντη, λόγου χάρη, με τα μάτια του Δημαρά ή του Ζήσιμου Λορεντζάτου;

Η απανωτή παράθεση της βιβλιογραφίας —είτε οφείλεται στην αδέξια αγωνία του συγγραφέα να πείσει πως ό,τι μπορούσε το 'κανε είτε σε μια επαγγελματική επιδειξιμανία, που λίγοι μπορούν να ισχυριστούν πως την έχουν διαπαντός ξεπεράσει— η απανωτή παράθεση απλώς ζαλίζει (ή εντυπωσιάζει, το ίδιο κάνει) τον αναγνώστη, τον δυσκολεύει δηλαδή περισσότερο να παρακολουθήσει επακριβώς το νήμα που του προτείνουμε. Αυτά στην καλύτερη των περιπτώσεων· στην πιο συνηθισμένη, ο αναγνώστης παρατρέχει όλη την υποσημείωση, και τελειώνουμε.

Στην άλλη άκρη βρίσκεται η πλήρης απαλοιφή των παραπομπών, που άλλοτε δικαιολογείται από την εκλαϊκευτική πρόθεση του κειμένου, άλλοτε από την πολύ γενική, εποπτική, ματιά-του.

Ὅμως το επιστημονικό κείμενο είναι διάλογος με το υλικό· διάλογος και σύνθεση, σύμφωνοι, ωστόσο οι χαρισματικοί συγγραφείς που πετυχαίνουν να δείξουν ταυτόχρονα —σαν σε κάτι παλιά υφαντά— και το σχέδιο και την ύφαν-

ση είναι λιγοστοί. Οι περισσότεροι δεν διαθέτουμε τέτοιες αρετές· το φρόνιμο λοιπόν είναι να περιοριζόμαστε στην επίσης δυσκολοαπόκτητη επιδεξιότητα του καλού εμπόρου, που τη μια παρουσιάζει το σχέδιο, την καλή, κι ύστερα αναστρέφει το πανί για να δείξει πως είναι γερά υφασμένο.

Όσο για την εκλαϊκευτική τάση, εντάζει, αρκεί να μην αποτελεί ένα άλλοθι οικονομίας. Πάντως αυτή η λογική, πως στους «πολλούς» μπορούμε να πουλάμε γουρούνι στο σακκί, ή περισσότερο, πως το κοινό χωρίζεται σε δυο μονάχα κατηγορίες, η λογική που παραγνώνει τους αναβαθμούς και τις διαστρωματώσεις, δεν συμπίπτει με τις δικές-μου τουλάχιστον επιλογές. Κι ας μη γελιόμαστε, το κενό δεν καλύπτεται από κείνην την αόριστη «βιβλιογραφία» που κοτσάρεται στο τέλος — αυτό, αν φυσικά αποδεχόμαστε πως πληροφορητής και πληροφορία αποτελούν σύνολο ενιαίο.

Και η πρακτική εφαρμογή των παραπάνω; Α, η πρακτική δεν διδάσκεται, μαθαίνεται. Έξω από μερικούς βασικούς κανόνες της λογικής και της ηθικής, ότι δηλαδή ο δείκτης της παραπομπής καλό είναι να συμπίπτει με κάποιο σημείο όπου έτσι κι αλλιώς κόβεται η αναπνοή του κειμένου, (παράγραφος, τελεία, κόμμα εν ανάγκη), ότι δεν πρέπει να κάνουμε τους έξυπνους ούτε να τρομοκρατούμε τους αναγνώστες, η εμπειρία δεν μεταδίδεται παρά έμμεσα. Και άλλον τρόπο για να ελέγχουμε τα σφάλματα της γραφής από το να φανταστούμε τη θέση του αναγνώστη, να ανακαλούμε κάθε στιγμή που γράφουμε τις απαιτήσεις που έχουμε εμείς ως αναγνώστες, εγώ τουλάχιστον δεν μπορώ να σκεφτώ.

Βέβαια ο καθένας κρίνει κάποιες λύσεις προτιμότερες από κάποιες άλλες —όμως κάτι τέτοιες προτιμήσεις σπάνια μπορούν να αναθθούν σε γενικούς κανόνες. Είμαι λόγου χάρη από εκείνους που προτιμούν να περνάει, όσο συχνότερα γίνεται, όχι απλώς το ζουμί της πληροφορίας στο κείμενο παρά και η μορφή-της, έτσι ώστε να περιορίζεται η παραπομπή στα βιβλιολογικά-της σημεία: ακριβής τίτλος, σελίδα, κλπ. Το κείμενο μπορεί συχνά να αντέξει και κάποιον σχολιασμό της πληροφορίας· φυσικά μονάχα αν έτσι πλουτίζεται το νόημα. Ακόμα και τα ολόκληρα έγγραφα γίνονται πιο λειτουργικά, νομίζω, όποτε ενσωματώνονται στην αρμόδια θέση-τους, κι όχι όταν επισωρεύονται όλα στα τέλος. Προσωπικές προτιμήσεις, που άλλοι τις δέχονται κι άλλοι όχι — σε τελευταία ανάλυση ακόμα κι αν κανένας κωδικοποιούσε όλην-του την εμπειρία λίγο θα μας ωφελούσε· οι κανόνες αξίζουν μονάχα όταν έχουν εσωτερικευθεί.

Αυτά ως γενική θεώρηση. Γιατί υπάρχει και η εκδοτική πρακτική. Λόγου χάρη το κόστος της σελιδοποίησης, και καμιά φορά μία —ακατανόητη στα μάτια-μου— αισθητική επιλογή, οδηγούν τις «υποσημειώσεις στο τέλος». Στην πράξη κάτι τέτοιο ισοδυναμεί περίπου με την αχρήστευσή-τους —ποιος αλήθεια γυρίζει διαρκώς τις σελίδες; (Είναι ένα στοίχημα που πάντα το χάνω με τον εαυτό-μου). Εδώ η λύση είναι μία· επιμονή, γκρίνια, πίεση στον εκδότη. Και το

κύριο επιχείρημα είναι πως «οι υποσημειώσεις, ξέρετε, γράφονται για να διαβαστούν».

Αν λοιπόν κανείς συμφωνεί ότι οι παραπομπές και οι υποσημειώσεις είναι προτιμότερο να αντιμετωπίζονται με αυτήν την πρακτική, τότε εύλογα θα αποδεχθεί πως στην περίπτωση που δεν είμαστε οι συγγραφείς, παρά απλώς οι εκδότες ενός κειμένου, δεν θα πρέπει να παρεμβαίνουμε στον ρυθμό-του βαραινόντάς-το με τις δικές-μας υποσημειώσεις. Δεν έχουμε αυτό το δικαίωμα.

Όχι πως αφήνουμε το κείμενο ασχολίαστο· ο μόνος λόγος που νομιμοποιεί την «έκδοση κειμένων» είναι η δική-μας επεξεργασία. Φιλολόγος ή ιστορικός δεν είναι ο μεσολαβητής ανάμεσα στον αρχειοφύλακα και τον τυπογράφο, και δεν γινόμαστε, άξafνα, «ιστορικοί της οικονομίας» ή της λαογραφίας επειδή ανακαλύψαμε κάποια έγγραφα με «τιμές» από την Κρήτη του 16ου αιώνα ή μια χειρόγραφη συλλογή δημοτικών τραγουδιών. «Το ζήτημα δεν είναι αν είναι ενδιαφέρον το υλικό — εμείς πρέπει να είμαστε ενδιαφέροντες», για να μεταφέρω εδώ μια προφορική παρατήρηση του Κ. Θ. Δημαρά.

Ωραία. Όμως τα δικά-μας σχόλια είναι πάντα σχόλια, ποτέ τμήμα του κειμένου που εκδίδουμε, και αυτό πρέπει να φαίνεται και από την τυπογραφική μορφή. Το ξένο κείμενο πρέπει να το αποδίδουμε καθαρό στον αναγνώστη, χωρίς αγκύλες κάθε τρεις και λίγο, χωρίς sic ή εκείνες τις φριχτές μπάρες που δηλώνουν, λέει, την αλλαγή της σελίδας (ή και της αράδας, καμιά φορά), χωρίς αποδείξεις του φιλολογικού-μας οπλισμού. Ούτε και με δείκτες υποσημειώσεων δεν ταιριάζει να ταράζουμε το ξένο κείμενο — ας το διαβάσει πρώτα ο αναγνώστης μόνος-του, κι ύστερα έχουμε όσο χώρο θέλουμε για να του παραθέσουμε ερμηνευτικά, πραγματικά, φιλολογικά, ιστορικά ή ό,τι άλλα σχόλια κρίνουμε βοηθητικά του νοήματος. Τεχνικά αυτό το πετυχαίνουμε είτε με την εξωτερική στιχαρίθμηση του κειμένου, είτε με την επανάληψη της ασχολίαστης λέξης ή φράσης, κλπ. Και καλό είναι να μην ξεχνάμε, άμα αρχίζουμε τους σχολιασμούς, πως οι αναγνώστες γνωρίζουν και αυτοί συνήθως τη χρήση των κοινών λεξικών και εγκυκλοπαιδειών.

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

Όσο απλούστερα και σαφέστερα δηλώνονται τα τεχνολογικά στοιχεία των παραπομπών, τόσο ευκολότερα τις διαβάζουμε: ο αναγνώστης πρέπει να διακρίνει γρήγορα τον συμβολισμό, για να μην σταματάει σ' αυτόν. Θα αναλύσω λοιπόν εδώ τον συμβολισμό που χρησιμοποιώ στις δικές-μου παραπομπές — και φυσικά κάθε συμβολισμός, όπως κάθε ορθογραφία, αποτελεί απλώς ένα σύστημα. Δεν είναι υποχρεωτικό για κανέναν, δεν είναι τέλειο ούτε οριστικό· μονάχα που η θεωρητική-του διατύπωση διευκολύνει την κοινότερη αποδοχή, και η

κοινή αποδοχή, στα βασικά τουλάχιστον σημεία, διευκολύνει την ανάγνωση.

Α'. Παραπομπές σε αυτοτελή βιβλία

Η αναφορά γίνεται πάντοτε στη μορφή που έχει το φύλλο τίτλου και όχι το εξώφυλλο (όπου, ενίοτε, για λόγους διαφημιστικούς παραλλάζουν λίγο τα στοιχεία). Ο συγγραφέας τυπώνεται με όρθια στοιχεία, πεζά και όχι κεφαλαία για να διαφαίνεται ο τονισμός (Κροκίδας ή Κροκιδάς), και σε ονομαστική πτώση. Ακολουθεί ο τίτλος με *πλάγια στοιχεία*, η ένδειξη για τον τόμο (αν το έργο είναι δίτομο ή πολύτομο), ο τόπος της έκδοσης στη σημερινή και ελληνική-του μορφή (Αθήνα και όχι: Αθήναι ή Αθήνησιν, Βιέννη και όχι: Wien), ο χρόνος της έκδοσης με αραβικά πάντοτε ψηφία (δεν κρατούμε την ελληνική ή λατινική αρίθμηση κάποιων παλιών εκδόσεων) και η σελίδα είτε οι σελίδες όπου παραπέμπουμε. Όρθια κόμματα χωρίζουν τον συγγραφέα από τον τίτλο, τον τίτλο από τον τόμο, τον τόμο από τον τόπο, και τον χρόνο από τις σελίδες (ο τόπος δεν χωρίζεται από τον χρόνο με κόμμα). Η ένδειξη: σ. ή: σελ. δεν νομίζω ότι χρειάζεται μπροστά από τις σελίδες, (άλλοι το νομίζουν, όμως) ούτε η αντίστοιχη: τ. μπροστά από τον τόμο. Όταν το έργο είναι σε ελληνική γλώσσα, καλύτερα να αριθμούνται οι τόμοι με κεφαλαία ελληνικά ψηφία (Α', Β', Γ' κλπ., όχι: Α ή Α!): και όταν είναι σε λατινική με την λατινική αρίθμηση (I, II, III), κλπ. Παραδείγματα:

- 1) Δ. Βικέλας, *Η ζωή μου*, Αθήνα 1908, 35.
- 2) Τρύφων Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί τουρκοκρατίας*, Β', Αθήνα 1936, 35.
- 3) Cl. Fauriel, *Chants populaires de la Grèce moderne*, II, Παρίσι 1825, 35.

Ειδικότερες περιπτώσεις και εξαιρέσεις

α' Όποτε μας χρειάζεται κάποιο σχόλιο, το σημειώνουμε ελληνικά, αδιάφορο αν η παραπομπή γίνεται σε ξενόγλωσσο τίτλο. Αν για παράδειγμα το βιβλίο δεν φέρεται με το όνομα του συγγραφέα παρά του επιμελητή ή του εκδότη, βάζουμε: Tzvetan Todorov (επιμ.), *Théorie de la Littérature*, Παρίσι 1965, 35 (γαλλική μετάφραση από ρωσικά κείμενα).

β' Αν το βιβλίο είναι συλλογικό, και στο φύλλο τίτλου έχει πολλούς συγγραφείς, μπορούμε για συντομία να αναγράψουμε μονάχα τον πρώτο, προσθέτοντας όμως ένα: κ.ά. Για παράδειγμα: Σπ. Ι. Ασδραχάς κ.ά., *Σταθμοί προς τη νέα ελληνική κοινωνία*, Αθήνα 1965, 35. Φυσικά εφόσον αναφερόμαστε σε άλλον συγγραφέα από εκείνον που μπαίνει πρώτος στο φύλλο τίτλου, το σημειώνουμε: Β. Π. Παναγιωτόπουλος, «Βαρώνος Κων. Μπέλλιος. Ένας ομογενής στην Αθήνα του 1835», στο Σπ. Ι. Ασδραχάς κ.ά., και τα λοιπά (δες εδώ και τα όσα σημειώνονται παρακάτω για τους σύμμικτους τόμους).

γ' Όταν παραπέμπουμε σε σύγχρονά-μας βιβλία, ιδίως ξενόγλωσσα, που ο αναγνώστης μπορεί να τα βρει εύκολα στο εμπόριο, είναι καμιά φορά χρήσιμο

να προσθέτουμε και τον εκδοτικό οίκο. Τον σημειώνουμε σε παρένθεση, με όρθια στοιχεία, ανάμεσα στον τόπο και τον χρόνο: Αθήνα (Θεμέλιο) 1984. Άλλοι, για να αποφύγουν τις παρενθέσεις, βάζουν κόμματα.

Ή, αν πρόκειται για κάποιο ιδιαίτερα σπάνιο βιβλίο (που δηλαδή παιδευτήκαμε πολύ ώσπου να το βρούμε), καλό είναι να σημειώνουμε και τη βιβλιοθήκη όπου εντοπίσαμε κάποιο αντίτυπο. Προσθέτουμε έτσι στο τέλος της παραπομπής, σε παρένθεση: (αντίτυπο στη Βιβλιοθήκη Γυμνασίου Ερμούπολεως).

δ' Όταν παραπέμπουμε σε βιβλίο που έχει πολλές εκδόσεις, τότε δηλώνουμε την έκδοση που χρησιμοποιούμε με έναν δείκτη ανωφερή μπροστά από το έτος έκδοσης: Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1985, 35. Είναι φορές που είναι σκόπιμο να δηλώσουμε και το έτος της πρώτης έκδοσης, ή να παραπέμψουμε και σ' αυτήν· τότε προσθέτουμε στο τέλος σε παρένθεση: (α' έκδ., Αθήνα 1947, 35).

(Δεν είναι κακή η συνήθεια να συμβουλευόμαστε πάντα και την πρώτη έκδοση· κατανοούμε έτσι καλύτερα το κλίμα που φέρνει την πληροφορία στην επιφάνεια, και συνάμα, πολλοί συγγραφείς αλλάζουν το κείμενό-τους από έκδοση σε έκδοση, ενίοτε σιωπηρά. Αλλά καταντά ανόητο να μη χρησιμοποιούμε τις τρέχουσες εκδόσεις, ιδίως προκειμένου για εγχειρίδια ή εκδόσεις κλασικών ή και νεότερων συγγραφέων).

ε' Στις περιπτώσεις που ο τόπος έκδοσης είναι πόλη που στα ελληνικά δεν υπάρχει δόκιμη απόδοση-της, τότε καλύτερα να κρατούμε τα λατινικά στοιχεία, λ.χ.: Wiesbaden, Nimes. Πάντως και πάλι γράφουμε το σημερινό όνομα της πόλης: Augsburg, όχι: Augusta.

Καμιά φορά, και για ποικίλους λόγους, η ένδειξη της πόλης δεν είναι η πραγματική. Εάν ξέρουμε με σιγουριά τον πραγματικό τόπο έκδοσης το προσθέτουμε σε αγκύλες: Κωνσταντινούπολη [=Αθήνα], κλπ.

στ' Αν το βιβλίο δεν έχει τόπο ή χρόνο έκδοσης στο φύλλο τίτλου, φροντίζουμε να τα βρούμε, και τα προσθέτουμε. Στις περιπτώσεις που απαιτείται ακριβολογία, αν έχουμε αντλήσει τα στοιχεία από άλλο σημείο του βιβλίου (τον κολοφώνα ή ό,τι άλλο), τα βάζουμε σε παρένθεση: (Αθήνα) 1975, ή: (Αθήνα 1975), ενώ αν τα γνωρίζουμε από εξωτερική πηγή (βιβλιογραφία, κλπ.), τα βάζουμε σε αγκύλες: [Αθήνα 1975]. Αν δεν κατορθώσαμε να βρούμε τίποτα, τότε βάζουμε στη θέση-τους ένα: χ.τ. (χωρίς τόπο έκδοσης) ή ένα: χ.χ. (χωρίς χρονολογία), ή και τα δύο: Αθηνά χ.χ., ή: χ.τ. και χ.χ.

Ενίοτε είναι σκόπιμο να προσθέσουμε σε παρένθεση την εικασία-μας: χ.τ. και χ.χ. (Αθήνα περί το 1960).

ζ' Καμιά φορά παραπέμποντας σε σελίδα με ελληνική ή λατινική αρίθμηση (α', β', ή κδ', Ι, ΙΙ, κλπ.) η απλή παράθεση του αριθμού ενδέχεται να δημιουργήσει σύγχυση, να μην καταλάβει δηλαδή ο αναγνώστης με την πρώτη. Τότε είναι καλύτερα να προσθέσουμε πριν ένα: σελ. ή: σ. (Το: σσ. για να δηλώνει τον πληθυντικό αριθμό είναι, νομίζω, περιττό).

η' Αν παραπέμπουμε σε βιβλίο γραμμένο σε γλώσσα που τα ψηφία-της δεν υπάρχουν στα τυπογραφικά στοιχεία (ρώσικα, αραβικά, κλπ.), τότε μεταγράφουμε τον συγγραφέα με ελληνικά ψηφία, μεταφράζουμε τον τίτλο, και προσθέτουμε στο τέλος τη γλώσσα του πρωτοτύπου σε παρένθεση· λ.χ.: Σεχραζάτ, *Η ιστορία του περιοδικού Μνήμων*, Τεχεράνη 1992, 35 (στα αραβικά). Το ίδιο κάνουμε για τα ελληνικά στοιχεία όταν γράφουμε εμείς σε λατινική γλώσσα: Ph. Iliou, *Suppléments à la Bibliographie hellénique*, Athènes 1975, 35 (en grec).

θ' Στα πολύ γνωστά λεξικά και τις εγκυκλοπαίδειες παραπέμπουμε κατευθείαν στο λήμμα· λ.χ.: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, λήμμα: «Απόκοπος». Καμιά φορά όμως δεν είναι περιττό να προστίθεται στο τέλος σε παρένθεση και το όνομα του συντάκτη του λήμματος και η χρονολογία.

Στις Βιβλιογραφίες είναι συνήθως απλούστερο να παραπέμπουμε στον αριθμό του λήμματος· λ.χ.: Γκίνης - Μέξας, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, αρ. 10115, ή και συντομογραφικά, Γκίνης - Μέξας, αρ. 10115. (Αυτό φυσικά όπου δεν υπάρχει κίνδυνος σύγχυσης από διπλές αριθμήσεις).

ι' Στα κείμενα των αρχαίων Ελλήνων και Λατίνων κλασικών παραπέμπουμε κατευθείαν στο χωρίο, όχι στη σελίδα. Όλες οι νεότερες κριτικές εκδόσεις διατηρούν μία ενιαία αρίθμηση κατά «παραγράφους» ή κατά στίχους στα ποιητικά — μια αρίθμηση που συνήθως ανάγεται στην πρώτη έντυπη ή μια παλιότερη χειρόγραφη «έκδοση». Αν παραπέμπουμε λοιπόν κάπου στη *Βιβλιοθήκη* του Απολλόδωρου αρκεί ένα I. ix. 5, που σημαίνει: πρώτο βιβλίο, ένατο κεφάλαιο, παράγραφος πέντε. Στον Όμηρο πάλι αριθμούμε τις ραψωδίες —ως γνωστόν της *Ιλιάδας* με κεφαλαία και της *Οδύσσειας* με μικρά ψηφία— και τον στίχο, δηλαδή B32 ή β32 αντίστοιχα. Κερδίζουμε έτσι σε ακρίβεια, συντομία και καθολικότητα, αφού η παραπομπή-μας ισχύει για όλες τις εκδόσεις.

Προκειμένου για νεότερα ελληνικά κείμενα ένα τέτοιο σύστημα μπορεί να λειτουργήσει μονάχα για την ποίηση: τίτλος έργου, μέρος —αν υπάρχουν πολλά, ή πράξη αν το έργο είναι έμμετρο θέατρο— και στίχος είτε στροφή. Καθώς όμως δεν έχουμε δα και τόσες εκδόσεις νεοελληνικών έργων, αυτό σπάνια μπορεί να εφαρμοστεί και στην πράξη.

Αντίθετα είναι καμιά φορά βολικό για τον αναγνώστη όταν παραπέμπουμε σε νεότερα ξένα κλασικά κείμενα, που έχουν πραγματοποιήσει εκατοντάδες επανεκδόσεις, να προσθέτουμε κοντά στην τυπική παραπομπή και ένα πιο μιλητό σχόλιο όπου να προσδιορίζουμε σαφέστερα τη θέση του χωρίου. Για παράδειγμα, Chateaubriand, *Génie du Christianisme*, II, Παρίσι 1850, 60-61 (τρίτο μέρος, πέμπτο βιβλίο, έκτο κεφάλαιο).

Β'. Παραπομπές σε περιοδικά ή σύμμικτους τόμους

Ο συγγραφέας της εργασίας τυπώνεται με όρθια πεζά, στην ονομαστική ο τίτλος της εργασίας με όρθια σε εισαγωγικά, το περιοδικό με *πλάγια*. Ακολουθεί ο αριθμός του τόμου, με αραβική αρίθμηση πάντα, το έτος έκδοσης κλεισμένο σε

παρενθέσεις και η σελίδα ή σελίδες. Ὅρθια κόμματα χωρίζουν τον συγγραφέα από τον τίτλο της εργασίας, τον τίτλο της εργασίας; από τον περιοδικό, το περιοδικό από τον αριθμό του τόμου. Ανάμεσα στον αριθμό του τόμου, το έτος έκδοσης και τις σελίδες δεν χρειάζονται κόμματα.

Στον σύμμικτο τόμο ο συγγραφέας μπαίνει με ὀρθια, ο τίτλος της εργασίας με ὀρθια σε εισαγωγικά και ακολουθεί ο τίτλος του σύμμικτου τόμου σε πλάγια. Παραδείγματα:

1) Κ. Θ. Δημαράς, «Συγκριτισμός», *Μνήμων*, 7 (1977) 35.

2) Φ. Η. Ηλιού, «Ανέκδοτα και ξεχασμένα γράμματα του Κοραήν», *Έρνος εις Αδαμάντιον Κοραή*, Αθήνα 1965, 35.

Πολλά περιοδικά αριθμούν τους τόμους-τους με ελληνική ή λατινική αρίθμηση. Είναι νομίζω τελείως περιττό να κρατάμε ετούτη την ιδιαιτεριότητα στις παραπομπές-μας — συνήθως άλλωστε γίνεται για λόγους αισθητικής του εξωφύλλου. Χρειαζόμαστε αρκετή προσπάθεια για να αναγνωρίσουμε ότι ο αριθμός ΝΓ΄ ή LIII αντιστοιχεί με τον 53· και η υπόθεση δυσχεραίνει ολότελα με κάτι ΡΟΘ΄ ή CILIX (179 και 149 αντίστοιχα). Ἄλλωστε με το σύστημα αυτό διαφοροποιούνται οπτικά περισσότερο οι παραπομπές από τους αυτοτελείς τόμους.

Συνήθως είναι επίσης περιττό να εισάγουμε τον τίτλο του περιοδικού με την ένδειξη: περ., εκτός βέβαια αν το περιοδικό είναι τελείως άγνωστο· η ανάγκη για σαφήνεια και λιτότητα είναι και εδώ οδηγός-μας. Αντίθετα είναι σκόπιμο στις περιπτώσεις των άγνωστων περιοδικών να δηλώνουμε και τον τόπο έκδοσης, που μπαίνει στην ίδια παρένθεση, πριν από τον χρόνο· λ.χ.: *Μήνες*, 1 (Θεσσαλονίκη 1965), κλπ.

Ειδικότερες περιπτώσεις και εξαιρέσεις

α΄ Ορισμένα περιοδικά αριθμούν μόνο τα τεύχη, ή και τα τεύχη και τους τόμους. Αν ο αριθμός του τεύχους είναι σημαντικότερος, δηλαδή αν η αρίθμηση των σελίδων αλλάζει κατά τεύχος, τότε κι εμείς στην παραπομπή-μας δίνουμε την ένδειξη του τεύχους, εισάγοντας τον αριθμό με ένα: τχ. Μάλιστα αν η περιοδικότητά-του είναι συχνή (εβδομαδιαίο, μηνιαίο, κλπ.), βάζουμε στην παρένθεση του χρόνου ολόκληρη την ημερομηνία, ή τον μήνα, κλπ.: *Αντί*, τχ. 35 (15.2.1980) 35, *Πολίτης*, τχ. 35 (Φεβρουάριος 1980) 35.

Στις πιο περίπλοκες περιπτώσεις, όπου δηλαδή ελλοχεύει ο κίνδυνος της ασάφειας, καλύτερα να μπαίνουν και οι δυο ενδείξεις· λ.χ.: *Επιθεώρηση Τέχνης*, 10 τχ. 3 (Απρίλιος 1966) και τα παρόμοια.

β΄ Το ίδιο κάνουμε και με τα περιοδικά εκείνα που έχουν δύο ή τρεις περιόδους εκδόσεως· είναι περιπτώσεις που η αναγραφή της χρονιάς αρκεί για να διασαφηνίσει τα στοιχεία — αλλιώς πρέπει να προσθέσουμε πριν από τον αριθμό του τόμου ή του τεύχους το: περίοδος β΄, κλπ.

γ΄ Αν κάποιο περιοδικό αριθμεί τα έτη και όχι τους τόμους, το ακολουθούμε. Αν πάλι αναγράφει και αριθμό έτους και αριθμό τόμου, προκρίνουμε τον τόμο

και αγνοούμε το έτος: η διπλή αναγραφή στην παραπομπή απλώς περιπλέκει τα πράγματα.

δ' Στις εφημερίδες η παραπομπή μπορεί να γίνει πολύ απλά, μονάχα με την ημερομηνία. Καλό είναι να εισάγουμε τον τίτλο με το: εφ., λ.χ.: «βλέπε τις επιστολές στην εφ. *Η Καθημερινή*, 15 Μαΐου 1985». Για πιο σπάνιες εφημερίδες μερικοί προσθέτουν και τον αριθμό του φύλλου· διευκολύνει κάποτε στην αναζήτηση. Στις λιγότερο γνωστές εφημερίδες χρειάζεται οπωσδήποτε και ο τόπος έκδοσης· λ.χ.: εφ. *Έθνος* Βουκουρεστίου, αρ. φ. 4056, 17 Μαΐου 1940. Αν η ύλη της εφημερίδας είναι πολλή, προσθέτουμε και τη σελίδα ή και τη στήλη ακόμα: σελ. 3 στήλη 3.

Γ'. Συντομευμένες παραπομπές

Συνήθως βέβαια παραπέμπουμε δύο, τρεις και περισσότερες φορές στο ίδιο έργο· η παραπομπή γίνεται τότε συντομογραφικά, για να αποφευχθούν οι ενοχλητικές επαναλήψεις. Μας χρειάζεται λοιπόν μια συντομογραφία που να συμβολίζει την αναγωγή στα προηγούμενα. Νομίζω πως ένα απλό: ό.π., όπου παραπάνω δηλαδή, αρκεί για να καλύψει όλες τις περιπτώσεις.

Άλλοι έχουν διαφορετική γνώμη. Προτιμούν τις κλασικές λατινικές συντομογραφίες, το *idem* (= ο αυτός), το *ibidem* (= στο ίδιο), το *op.cit.* (συντομογραφία του *opus citatus*, έργο που αναφέρθηκε) ή τις παλιές καθαρεύουσες αποδόσεις τους *ε.α.*, *ένθ. αν.* (ένθα ανωτέρω), *αυτόθι*, *στο ίδιο* και τα λοιπά. Νομίζω πως μπορούμε πια να απαλλαγούμε από αυτά τα φιλολογικά τερτίπια· ας τα γνωρίζουμε βέβαια, αλλά ας βρούμε κάποιους καλύτερους τρόπους για να δείχνουμε την προκοπή-μας.

Άλλωστε δεν είναι και τόσο απαραίτητο να δηλώνεται με διαφορετικό σύμβολο η αναφορά στην αμέσως προηγούμενη παραπομπή από την αναφορά στην απλώς προηγούμενη: όταν το ό.π. μπαίνει σκέτο, δίχως όνομα ή τίτλο έργου, είναι θαρρά αυτονόητο ότι παραπέμπει στην αμέσως προηγούμενη παραπομπή· λ.χ.: ό.π., 35, ή: ό.π., Β', 35 (τη δεύτερη περίπτωση αν παραπέμπουμε σε διαφορετικό τόμο). Όταν πάλι παραπέμπουμε σε έργο που έχει ήδη αναφερθεί, αλλά εντωμεταξύ έχουν μεσολαβήσει άλλα, τότε προσθέτουμε και τον συγγραφέα, και, βέβαια, αν έχουμε ήδη αναφερθεί σε πολλά έργα του ίδιου συγγραφέα, δίνουμε και κάποια στοιχεία από τον τίτλο· λ.χ.: Κ. Θ. Δημαράς, ό.π., 35, ή: Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία...*, ό.π., 35. Για την τάξη ας αναφέρουμε πως όποτε το ό.π. υποκαθιστά ολόκληρον τον τίτλον μπαίνει με πλάγια στοιχεία, κι όποτε υποκαθιστά απλώς τα εκδοτικά στοιχεία, με όρθια.

Μονάχα που χρειάζεται να μην αφήνουμε αβοήθητο τον αναγνώστη, που δεν μπορεί να θυμάται όσο εμείς το γραπτό-μας. Αν λοιπόν αυτό το ό.π. αναφέρεται σε πολύ προηγούμενη παραπομπή, και συνάμα δεν περιλαμβάνεται στις συντομογραφίες-μας (ή δεν έχουμε συντομογραφίες), ο αναγνώστης θα παιδευτεί πολύ να ανακαλύψει τον πλήρη τίτλο. Όστε αν η απόσταση είναι πολύ μεγάλη δεν

βλάφτει να ξαναπαραθέσουμε τα πλήρη στοιχεία, ή έστω να του υποδείξουμε που κείται εκείνο το ό.π. Δηλαδή: Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, (υποσημείωση 13), 35 — είτε (σελ. 13 υποσ. 2), αν η αρίθμηση των υποσημειώσεων αλλάζει κατά σελίδα.

Έχει γίνει πια αρκετά συχνό, και στα ελληνικά κείμενα, ένα, αγγλοσαξωνικής αν δεν γελιέμαι, προέλευσης σύστημα παραπομπών: όνομα συγγραφέα, χρονολογία εκδόσεως του βιβλίου ή του άρθρου και σελίδα. Στο τέλος ή στην αρχή τς μελέτης ένα βιβλιογραφικός οδηγός δίνει τα πλήρη στοιχεία· αν η χρονολογία δεν επαρκεί για να διακριθούν οι διάφορες μελέτες του ίδιου συγγραφέα προστίθεται πλάι στο χρονιά ένα α, β κλπ. Το πλεονέκτημα της συντομίας είναι φανερό· επιτρέπει μάλιστα να ενσωματωθεί η παραπομπή στο κείμενο και να αποφύγουμε έτσι την υποσελίδια σημείωση.

Προσωπικά σαν αναγνώστης δυσανασχετώ όποτε συναντώ αυτό το σύστημα. Μου φαίνεται πολύ βουβό· αδυνατώ να αναγνωρίσω τι σημαίνει: (Κωνσταντινίδης, 1961, 35). Ενώ, αν βέβαια διάβαζα: 'Αρης Κωνσταντινίδης, *Τα παλιά αθηναϊκά σπίτια*, Αθήνα 1961, 35, θα αναγνώριζα το βιβλίο εφόσον το ήξερα, ή έστω θα υποψιαζόμουν περί τίνος πρόκειται. Και επιμένω να συναρτώ την πληροφορία με την πηγή και να μην θεωρώ την παραπομπή σαν αόριστη τεκμηρίωση.

Αντίθετα δεν είναι διόλου συχνή η μέθοδος που εφαρμόσε ο Κ. Θ. Δημαράς από την πρώτη κιόλας έκδοση της *Ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας* (Αθήνα, 1947-48), και την επανέλαβε πιο πρόσφατα στη συγκεντρωτική θεματική επανέκδοση μελετών-του *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1977, και *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα 1981. Εδώ δεν υπάρχουν διόλου δείκτες παραπομπών· οι σημειώσεις συγκεντρώνονται όλες στο τέλος, και ο αναγνώστης οδηγείται από την ένδειξη της σελίδας, του στίχου, και της χαρακτηριστικής λέξης του κειμένου.

Τα πλεονεκτήματα της μεθόδου είναι φανερά: πρώτον διευκολύνει την απόσκοπτη ανάγνωση, κι έπειτα η πλήρης αυτονομία της παραπομπής επιτρέπει περισσότερη ανάπτυξη όπου χρειάζεται. Ενίοτε μπορεί και η παραπομπή να μετατραπεί σε αυτόνομο κείμενο — να αποκτήσει δηλαδή άνετη αφηγηματική ροή. Ωστόσο το μειονέκτημα του διαχωρισμού της μαρτυρίας από τον μάρτυρα παραμένει — και αίρεται μονάχα σε παρόμοια «κλασικά» έργα, που έτσι κι αλλιώς τα διαβάζουμε δυο και τρεις φορές. Ακόμα, ένας τέτοιος χειρισμός των πηγών απαιτεί αρκετή μαστοριά για να αποδώσει τα βέλτιστα αποτελέσματα, και γυρεύει διπλές τυπογραφικές φροντίδες — αλλά βέβαια κάθε μέθοδος διαθέτει θετικά και αρνητικά στοιχεία· το ζήτημα είναι η ταιριαστή εφαρμογή-της.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Ελπίζω να μην μου θυμώσει ο Κ. Θ. Δημαράς αν αναφέρω εδώ, χωρίς να τον

έχω ρωτήσει, ένα περιστατικό που αφηγείται. Πριν από τον πόλεμο, είχε κάποτε συναντήσει στο δρόμο τον Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, και έκρινε την ευκαιρία κατάλληλη για να πληροφορηθεί την ακριβή παραπομπή μιας μαρτυρίας που είχε αναφέρει ο πολυϊδμων Αθηναιογράφος σε πρόσφατο αρθράκι-του. «Πριτς Δημαρά» ήταν η απάντηση του Καμπούρογλου, «έκανα τριάντα χρόνια για να το βρω. Να κάνεις κι εσύ άλλα τόσα».

Στα ίδια περίπου χρόνια ο Μανουήλ Γεδεών έγραφε στον πρόλογο του *Μνεία των προ εμού*, Αθήνα 1936-38, 5-6: «Οι αναγνώσται-μου βλέπουν ότι αι παραπομπάι εις τας πηγάς συνεσωρεύθησαν χύδην εις-τινα σελίδα του βιβλίου-μου, ουχί δε υπό έκαστον όνομα, προς απόγνωσιν των λογοκλόπων· παρετήρησα ότι πάντες οι τοιοῦτοι, μεταγράφοντες κακοήθως από συγγραμμάτων ελληνικών, αναφέρουσιν όχι την του συγγράμματος σελίδα, αλλά τας πηγάς εις άς ο λεηλατούμενος συγγραφεύς παραπέμπει, νομίζοντες ότι θα πιστεύσωσιν αυτούς οι αναγνώσται όντας πολυμαθείς και πολλά αναγνώσαντας. Η χύδην παράθεσις των πηγών, όσας είχαν υπ' όψιν, θ' αναγκάσει πιθανώς τους παρ' ημίν λογοκλόπους, όπως υποβληθώσιν εις πολύν κόπον προς εξίχνευσιν αυτών· εάν γινώσκωσι τι σημαίνει κόπος εις σύνταξιν βιβλίου».

Εκτός από το χαμόγελο, αυτή η στάση, η τόσο συχνή άλλωστε για τους παλιούς εκείνους ιστοριοδίφες, μπορεί να μας προσφέρει ευδιάκριτα χνάρια για να ψηλαφήσουμε τις διαδρομές της ιστορικής σκέψης. Μια εποχή που απέβλεπε πρώτιστα στο γεγονός, απολυτοποιούσε αναγκαστικά και την αξία της πληροφορίας. Η διαφορετική αντίληψη που θέλουμε να έχουμε σήμερα για το παρελθόν, οδηγεί και στη διαφορετική χρήση της πληροφορίας, τη συνάπτει λοιπόν με τον πληροφορητή, αναδεικνύοντας περισσότερο τη σχετικότητα-της.

Αλλά πέρα από αυτή τη γενικότερη, την ιστορική ή κοινωνική διαφοροποίηση, η συμπεριφορά απέναντι στις παραπομπές αφήνει να διαφανούν και πιο προσωπικές στάσεις. ΈΑλλωστε και η στάση του Καμπούρογλου είτε του Γεδεών, ή του Βλαχογιάννη — που και γι' αυτόν παρόμοια διηγείται, γελώντας, ο Δημαράς — ήταν και προσωπική· φυσικά. Ένας παθιασμένος ερασιτεχνισμός —και με την αρχική σημασία, του εραστή της τέχνης — που υπερασπίζεται ανάλογα τους κόπους-του και την ιεραρχία που προκύπτει από αυτούς.

Στις μέρες-μας αντίθετα κυριαρχεί μια επαγγελματική διάσταση. Γράφουμε κυρίως για τους κριτές που θα μας κρίνουν — και οι κριτές-μας, άλλωστε, θεωρούν ότι γι' αυτούς και μόνο πρέπει να γράφουμε. Έτσι παραπέμπουμε με μανία, ακόμα κι αν πρόκειται για το «Απ' τα κόκκαλα βγαλμένη», ή —και το έχουν δει τα μάτια-μου— στα *Λόγια από τα τραγούδια* για τον πιο κοινολογημένο στίχο του Σαββόπουλου, αναδεικνύοντας τον σχολαστικισμό ως τη μόνη εκδοχή της ακριβολογίας.

Όχι ότι σταματήσαμε έτσι τις αντιγραφές ή τις λογοκλοπές. Απλώς τις εισάγουμε μ' ένα χαριτωμένο πβ., παράβαλε, τάχα— να μη μας κατηγορήσουν κιόλας ότι αγνοούμε τη βιβλιογραφία του θέματος— είτε, έτι πονηρότερα, παρα-

πέμπουμε γενικώς και αόριστα στην εργασία απ' όπου αντλούμε, κι όχι στο σημείο που βρίσκεται η πληροφορία: τερτίπια μικροτεμπελιάς —που συνήθως φανερώνουν περισσότερα από όσα καλύπτουν. Ή πάλι παραπέμπουμε συστηματικά στα πράγματα, αλλά όχι και στις ιδέες που αντιγράφουμε από κάποιον συγγραφέα —εκτός βέβαια αν επιδιώκουμε να δηλώσουμε την προσήλωση είτε την εξοικείωσή-μας με κάποιο συγκεκριμένο σύστημα ιδεών, οπότε έρχονται βροχή οι παραπομπές στον Μάρξ, τον Πρόππ ή τους σημειολόγους.

Με την ανάγνωση της συμπεριφοράς απέναντι στις υποσημειώσεις και τις παραπομπές αποκτούμε λοιπόν ένα επιπλέον κλειδί που μας επιτρέπει να διεισδύσουμε πλάγια, αλλά ταχύτερα και ενδεχομένως ασφαλέστερα στον κόσμο του συγγραφέα.

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Η ΔΟΥΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ*

Μαρτυρίες για την παρουσία δούλων στον αρχαίο ελληνικό κόσμο υπάρχουν ήδη στις πρώτες γραπτές ελληνικές πηγές. Από τις πινακίδες της Πύλου και της Κνωσσού, γραμμένες στη λεγόμενη Γραμμική Β γραφή, συνάγεται το συμπέρασμα ότι, τουλάχιστον από τον 15ο αιώνα, στα ελληνόφωνα βασίλεια της εποχής όρισμένοι άνθρωποι αποτελούσαν ιδιοκτησία άλλων ανθρώπων ή των ιερών. Ο όρος με τον οποίο χαρακτηρίζονται στις πινακίδες οι άνθρωποι αυτοί — *δόερο* σύμφωνα με την καθιερωμένη ανάγνωση — συγγενεύει ετυμολογικά με τον όρο *δοῦλος*, που στην κλασική εποχή δήλωνε κατ' έξοχην τους υποβιβασμένους σε αντικείμενα άνθρωπους. Οι *δόερο*, όπως οι δούλοι, αποτελούσαν αντικείμενο αγοραπωλησίας και αξιοποιούνταν με διάφορους τρόπους που συμπεριλάμβαναν

* Το παρόν κείμενο γράφτηκε με την ευκαιρία της ελληνικής έκδοσης του βιβλίου του Yvon Garlan, *Η δουλεία στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. 'Αλέξης Χατζηδάκης, επιμέλεια Ζαχαρίας Δεμαθάς, 'Αθήνα, Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη Gutenberg, 1988 (πρώτη γαλλική έκδοση 1982). Η έκδοση αυτή συμπίπτει με την αναθεώρηση των σχετικών συζητήσεων σε πρόσφατες εκδόσεις και άρθρα, όρισμένα από τα οποία μνημονεύονται στις σημειώσεις που ακολουθούν. Το βιβλίο του Γκαρλάν ασχολείται μόνο με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο αλλά καθώς όρισμένα από τα θεωρητικά ζητήματα που προκύπτουν είναι κοινά και για τον ρωμαϊκό κόσμο, στην παρουσίασή μου κάνω αναφορές και στους δύο. Το παρόν άρθρο βρισκόταν στο τυπογραφείο όταν κυκλοφόρησε η πολύ σημαντική συλλογή άρθρων για τη δουλεία, *Slavery and Other Forms of Unfree Labour*, που επιμελήθηκε ο L. Archer, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1988.